

УДК 392(=161. 2):314.151.3–054.74"1939/1945"
DOI 10.31.65/2520-6966-2020-13i-99-227-237

В. І. Дмитренко

кандидат історичних наук, асистент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Джерела дослідження повсякденної культури українських оstarбайтерів

Стаття присвячена характеристиці джерел дослідження повсякденної культури окремої спільноти громадян України, котрі в роки Другої світової війни перебували на примусовій праці в нацистській Німеччині й належали до категорії оstarбайтерів. Вказано на місцезнаходження джерел. Проаналізовано актові джерела – офіційні акти німецьких органів влади та офіційні акти радянських органів влади. Розкрито значення періодичної преси для висвітлення повсякдення оstarбайтерів. Значну увагу приділено оглядові джерел особового походження: спогадам (мемуарам), інтерв'ю (усним свідченням), автобіографіям, щоденникам та приватному листуванню оstarбайтерів. Охарактеризовано біографічні інтерв'ю учасників подій, що містять найбільш комплексну інформацію про перебування у Третьюму Рейху українських громадян. Вони дають можливість розглянути глобальні проблеми на мікрорівні.

Зроблено висновок, що саме остання група джерел містить найбільш комплексну інформацію про умови перебування у Третьюму Рейху українських громадян та є найціннішою для дослідження їхньої повсякденної культури. Саме вони дають можливість розглянути глобальні проблеми на мікрорівні. Це, передовсім, дозволяє розширити наше уявлення про події, заглибитися до рівня їхнього сприймання окремими очевидцями і їхніми поколіннями. Інформація, вміщена у джерелах особового походження, не лише доповнює офіційні концепції історичного минулого, а часто навіть стає альтернативою традиційному баченню примусової праці. Схарактеризовано фольклор українських оstarбайтерів як особливий вид джерел, що дає можливість дослідити внутрішній світ оstarбайтерів, їхній повсякденний побут, менталітет, емоційну напругу, настрої, творчу фантазію. Він показує способи адаптації українських примусових робітників до екстремальних умов, їхній духовний світ і психологічне самоствердження.
Ключові слова: *актові джерела, джерела особового походження, інтерв'ю, листи, оstarбайтери, періодична преса, повсякденна культура, спогади, Третій Рейх, фольклор оstarбайтерів, щоденник.*

Проблема примусової праці у роки Другої світової війни не обділена увагою дослідників. Однак у більшості таких студій домінує

подієва історія в регіональному контексті. Такий підхід обумовлює й вибір відповідних джерел. Лише останніми роками науковці зосередилися на проблемах історичного досвіду окремих індивідів та невеликих соціальних спільнот, їхнього повсякдення, буденних та екстраординарних вчинків людини. Такі зміни пов'язуються з загальноєвропейським процесом антропологізації гуманітарних студій. Але зрозуміло, що їхня розробка потребує переосмислення джерельної бази з можливістю використання її під новим кутом зору. Це яскраво проявляється при вивченні повсякденної культури українських оstarбайтерів.

Дослідженню джерел для вивчення проблеми оstarбайтерів присвячена низка публікацій у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Серед них виокремимо дисертаційні дослідження А. Мелякова [1], котрий схарактеризував комплекс масових архівних джерел з історії депортації та репатріації населення Харківщини, та О. Мармілової [2], яка провела комплексний аналіз джерел до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. Авторка їх класифікувала за видовою належністю: нормативно-правові документи німецького й радянського походження; діловодство; нарративні джерела. Зазначені праці репрезентують, передовсім, регіональний аспект вивчення означеного питання й стосуються усього комплексу проблем, пов'язаних з виникненням та функціонуванням соціальної групи українських оstarбайтерів. У той же час існує широкий масив робіт, що висвітлюють окремі аспекти досліджуваної теми. Поміж них виокремимо публікації, присвячені аналізові фільтраційних справ (М. Ковальський, В. Ченцов [3], А. Карпова, Л. Виноградова [4], Н. Полетун [5]); листів оstarбайтерів (М. Чиркова [6], Т. Пастушенко [7]); усних свідчень (Г. Грінченко [8], І. Щербакова [9]) тощо. Однак констатуємо відсутність спеціальної праці, присвяченої характеристиці джерел вивчення повсякдення українських оstarбайтерів.

Джерела дослідження повсякденної культури українських оstarбайтерів поділимо на наступні види: актові, періодична преса, джерела особового походження та фольклор.

Актові джерела містять офіційну інформацію про зміст і напрями політики німецької окупаційної та радянської влади під час Другої світової війни та по її закінченні. Їх класифікуємо на дві групи: офіційні акти німецьких органів влади та офіційні акти радянських органів влади [10, с. 26].

Перша група актових джерел виникла в результаті діяльності нацистського центрального й місцевого окупаційного апарату. Це документи законодавчого та розпорядчого характеру, листування установ і організацій. Для аналізу нормування умов перебування

східних робітників у Третньому Рейху найбільше значення мають накази, розпорядження, інструкції Головного уповноваженого з виконання чотирирічного плану Г. Геринга, Головного уповноваженого з використання іноземної робочої сили та Міністерства в справах окупованих східних територій. Саме вони дають змогу дослідити матеріальний складник повсякдення оstarбайтерів, що формувався "згори" – спеціальними німецькими органами та законодавством. Зокрема, такі джерела використовують для характеристики законодавчої регламентації тривалості робочого дня, облаштування робочого місця, способів покарання за порушення трудової дисципліни, оплати праці, умов проживання, норм харчування, забезпеченості одягом та взуттям, специфіки медичного обслуговування.

Більшість з них є неопублікованими й зберігаються у фондах вітчизняних та зарубіжних архівів. В Україні такі документи знаходяться у фондах: 1) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), м. Київ (ФФ. Р-3206, Р-3676, Ф. Р-4620); 2) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ (ФФ. Р-166, Р-57, Р-1); 3) обласних Державних архівах.

Частина офіційних актів німецьких органів влади опублікована в збірках документів Другої світової війни: "Украина в огне Великой Отечественной войны" (Луганськ, 2005), "Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза" (Москва, 1987), "Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками" (Москва, 1957), "Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943)" (Львів, 1999), "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні" (Київ, 1963) тощо.

Офіційні акти радянських органів влади виникли в результаті діяльності радянських державних установ: Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації; відділів у справах репатріації виконавчих комітетів обласних, районних і міських рад депутатів трудящих; Державної Надзвичайної комісії зі встановлення і розслідування завданих збитків німецькими загарбниками; Комісії у справах репатріації при Кабінеті Міністрів України тощо. Це накази, розпорядження, інструкції, звіти вищевказаних структур і матеріали про розгляд скарг, звернень колишніх оstarбайтерів до відділу у справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. – при Раді Міністрів).

Перелічені документи містять дані про ставлення місцевих органів влади та населення до колишніх оstarбайтерів, особливості їхнього працевлаштування, житлових умов, отримання допомоги,

настрої громадян тощо. Більшість з них – неопубліковані й зберігаються в архівних фондах: ЦДАВО України (ФФ. Р-2, Р-337, Р-3538); ЦДАГО України (Ф. Р-1); відповідних фондах обласних Державних архівів України; Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), м. Москва (Ф. Р-9526).

Різновидом актів радянських органів влади є фільтраційні справи. Це своєрідні "досьє" на осіб, вивезених з України на роботи до Третього Рейху. У них містяться особисті дані про окремих депортованих. Справи складаються з матеріалів допитів, анкет (реєстраційних листів), протоколів, автобіографій, висновків і характеристик, складених представниками органів влади в перевірних пунктах. Інколи до справ додані матеріали свідків про діяльність цих громадян під час їхнього перебування в Третньому Рейху. У "реєстраційних листах", заведених на кожного, хто повернувся на батьківщину, містилися відповіді на питання, що стосувалися діяльності особи як до початку війни, так і під час перебування за кордоном. У справах зустрічаються також документи, отримані східними робітниками в Рейху: посвідчення особи, робочі книжки, медичні картки тощо. Вони дають можливість встановити місце зосередження робочої сили, зайнятість людей, їх переміщення, форми контролю з боку органів влади тощо. В автобіографіях репатріанти (частіше жінки) інколи описують своє інтимне життя (одруження, народження дитини тощо). Тобто матеріали фільтраційних справ дозволяють проаналізувати умови перебування українських громадян на примусових роботах у Третньому Рейху. О. Мармілова особливістю такого виду документів вважає "детальність інформації, її точність (адже вони склалися по "гарячій" пам'яті), послідовність і логічна зв'язність, наявність особистого ставлення до подій" [2, с. 131]. Останнє особливо важливе при дослідженні повсякденної культури цієї соціальної групи.

Ще один вид джерел, необхідний для дослідження повсякдення оstarбайтерів, – періодична преса. Її специфічною рисою є комплексний характер. Тобто в періодиці представлено багато форм інформації (поточна, документальна, хронологічна, особового характеру тощо). До того ж матеріали друкованих видань характеризуються оперативністю подання інформації, відображаючи її хронологічні зміни.

Усі публікації, що стосувалися виїзду, умов роботи й проживання українців у Третньому Рейху, поділимо на три групи: інформація офіційного характеру (звернення, повідомлення, оголошення й заклики місцевих органів влади та Бюро праці при німецькому командуванні; офіційні умови прийому на роботу до Німеччини; накази, постанови, розпорядження окупаційної влади); пропагандистські (реклама, гасла,

заклики, звернення, так звані "розповіді", "оповідання", "інтерв'ю", "гостини" з анонімними очевидцями) і епістолярні матеріали (так звані "листи" з Німеччини, публікації про враження окремих авторів від побаченого в Німеччині під час перебування там, різноманітні вірші, пісні про Німеччину). Частину матеріалів супроводжували фотоілюстрації. Аналіз місцевої окупаційної преси також дає змогу визначити віковий, статевий і професійний склад осіб, необхідних для роботи в Рейху.

До окремої групи періодичних джерел віднесемо радянську пресу, що поширювалася на визволеній від нацистських військ території з 1944 р. Вона містить матеріали про перебування радянських громадян на роботах у Німеччині та заклики до колишніх оstarбайтерів і їхніх родин повертатися на батьківщину.

Наступну групу періодичних джерел становлять закордонні видання. Це – газети, інформаційні бюлетені, журнали, що випускалися адміністрацією окремих таборів для переміщених осіб і організаціями, створеними українською еміграцією за кордоном. До них належать: "Українські вісті" (Німеччина), "Час" (Німеччина), "Українець Франції" (Франція), "Батьківщина" (Франція), "Українське слово" (Аргентина), "Новий шлях" (Канада). У цих виданнях публікувалися офіційні повідомлення, агітаційні матеріали та інформація про умови еміграції Ді-Пі до різних країн. Це дає змогу дослідити умови перебування оstarбайтерів в останні дні війни. Окремі випуски названої преси зберігаються в архівосховищах ЦДАГО України (Ф. Р-1).

Найінформативнішими джерелами для дослідження повсякденної культури примусових робітників Третього Рейху, на нашу думку, є джерела особового походження. До них належать: спогади (мемуари), інтерв'ю (усні свідчення), автобіографії, щоденники та приватне листування оstarбайтерів.

За походженням спогади класифікуємо на оповіді осіб, які безпосередньо перебували в Третьому Рейху; історії життя дітей, які потрапили на примусову працю разом із батьками, та розповіді нащадків, рідних про долю своїх батьків, чоловіків, дружин, дітей. Їхній детальний аналіз дозволяє охарактеризувати не тільки матеріальний, а й духовний вимір повсякденної культури українських оstarбайтерів. Це джерело є унікальним при дослідженні їхніх побутових умов, буднів, особливостей проведення дозвілля, міжособистісних стосунків та взаємовідносин. Саме на основі спогадів дослідники визначають стратегії поведінки українських примусових робітників під час перебування у Третьому Рейху, їхні стандартні й неординарні вчинки.

Частина спогадів опубліковані у збірках: "OST – тавро неволі" (Кіровоград, 2000), "То була неволя. Спогади та листи "оstarбайтерів"

(Київ, 2006), "Невигадане. Усні історії оstarбайтерів" (Харків, 2004), "Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині" (Харків, 2008), "Прошу вас мене не забувати": усні історії українських оstarбайтерів" (Харків, 2009), "Оstarбайтери. Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини" (Рівне, 1996), "Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини" (Полтава, 2011), "У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни" (Чернігів, 2016) тощо.

Біографічні інтерв'ю учасників подій містять найбільш комплексну інформацію про перебування у Третьому Рейху українських громадян. Вони дають можливість розглянути глобальні проблеми на мікрорівні. Це, передовсім, дозволяє розширити наше уявлення про події, заглибитися до рівня їхнього сприймання окремими очевидцями і їхніми поколіннями. Інформація респондентів не лише доповнює офіційні концепції історичного минулого, а часто навіть стає альтернативою традиційному баченню примусової праці.

Наступною групою джерел особового походження є щоденники. Як правило, до них записували події у той самий день, коли вони відбувалися. Це підвищує достовірність свідчень. Такі щоденники поділимо на дві групи: складені місцевими мешканцями на окупаційній території та ті, що вели колишні оstarбайтери. Наприклад, у матеріалах щоденника Ф. Кушніра – мешканця с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області – записані, окрім іншого, 8 спогадів оstarбайтерів-односельців, зібрані ним після їхнього повернення додому. Це джерело знаходиться у ЦДАГО України (Ф. Р-166) [11].

Щоденники, складені самими оstarбайтерами, найповніше відображають увесь перебіг подій, пов'язаних із перебуванням у Третьому Рейху. Їх друкували, як правило, за кордоном [12]. У наш час ця група джерел частково входить до збірок документів Другої світової війни або публікується у місцевій пресі.

Важливим джерелом для дослідження повсякденної культури примусових робітників Третього Рейху є листи – єдине джерело зв'язку між депортованими та їхніми родичами в Україні. У них людина викладала свої почуття, емоції, мотиви окремих вчинків, описувала своє повсякденне життя. До того ж, листування було важливим складником оstarбайтерівських буднів.

Листи поділимо на три групи: вхідна (спрямована на окуповану територію), вихідна (написана оstarбайтерами) та внутрішня (листування в межах Рейху) кореспонденція. Остання не підлягала цензу-

руванню, а тому містить більш точну й неупереджену інформацію, тоді як одним із недоліків першої та другої груп листів є їхнє цензурування німецькими спеціальними органами. Однак інколи примусові робітники могли передати рідним на батьківщину таємного листа депортованими, які поверталися додому через хворобу, або німецькими солдатами. Такі листи не проходили цензуру, тому ости́вці просили рідних на них не відповідати [13, с. 51].

Зміст кореспонденції остарбайтерів вражає своєю безпосередністю в сприйнятті дійсності, відвертістю, великою емоційністю. У цілому вони є специфічною та надзвичайно цікавою сторінкою творчості примусових робітників. Аналіз листів дає можливість простежити сприйняття вивезеними умов транспортування до Німеччини, з'ясувати, на яких роботах використовували українських робітників; ставлення останніх до умов праці, харчування, організації дозвілля; виокремити їхні щоденні проблеми й переживання. А. Меляков вказує і на той факт, що "... саме ці джерела висвітлюють такі сторони життя мешканців України, як взаємовідносини між ними та робітниками з інших країн, наявність або відсутність офіційних та, що значно рідше, неофіційних стосунків між депортованими та місцевим німецьким населенням, персоналом підприємств тощо..." [14, с. 144]. На думку О. Мармілової "унікальність цього джерельного комплексу полягає у можливості відтворення емоційного життя східних робітників, взаємовідносин з рідними, тих проблем, що турбували їх безпосередньо під час перебування у неволі" [2, с. 175]. До окремих листів прикріплені світліни, які наочно демонструють фізичний і психологічний стан східних робітників, їхній побут та дозвілля.

Значна частина листів зберігається у фондах ЦДАГО України (Ф. Р-166), ДАРФ (Ф. Р-9526) і державних архівах кожної області України. Деякі листи остарбайтерів або їхні фрагменти опубліковані в спеціальних виданнях. На окрему увагу заслуговують збірки листів східних робітників, що вийшли друком за кордоном. Одним із перших авторів української діаспори, хто звернув на них увагу як характеристику умов життя і побуту остарбайтерів у Третньому Рейху, був О. Воропай (О. Степовий). Він видрукував три видання листів, віршів, оповідань і щоденників українських примусових робітниць, віднайдених на території Німеччини упродовж 1943–1945 рр. і зібраних в еміграції. Перше видання 1945 р. мало назву "В німецькій неволі", друге – "Ясир. На чужині" – вийшло друком у 1947 р., третє – "Ясир (листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі)" – датоване 1966 р.

Окремим видом джерел є фольклор: пісні, вірші, приказки, частівки, створені східними робітниками. Вони накладалися або на мотиви та слова вже відомих творів, або були авторськими. Їхній аналіз дає можливість дослідити внутрішній світ остарбайтерів, їхній повсякденний побут, менталітет, емоційну напругу, настрої, творчу фантазію. Він показує способи адаптації українських примусових робітників до екстремальних умов, їхній духовний світ і психологічне самоствердження. Частина фольклорної спадщини східних робітників опублікована у збірках, а частина зберігається у фонді Р-166 ЦДАГО України.

Таким чином, проведене дослідження засвідчило існування потужного пласту джерел, необхідних для висвітлення повсякденної культури українських остарбайтерів – як матеріального рівня об'єктів, так і духовного рівня норм, цінностей, вірувань, переконань, ідей і принципів. Аналіз актових документів, періодичної преси, джерел особового походження та фольклору остарбайтерів дозволяє реконструювати повсякдення східних робітників. Значне місце серед джерел займають джерела особового походження. Саме вони дозволяють проаналізувати безпосереднє сприйняття остарбайтерами свого перебування в Третньому Рейху й часто містять їхню глибоку рефлексію над подіями життя, почуття й емоції та багатий світ суб'єктивного досвіду.

Література

1. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–43 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Дніпропетровськ, 2002. 205 с.
2. Мармілова О. С. Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. 297 с.
3. Ковальський М. П., Ченцов В. В. "Фільтраційні справи" – невідомі джерела державних архівів. *Архіви України*. 1993. № 1–3. С. 35–44.
4. Карпова А., Виноградова Л. Документи з фільтраційних справ остарбайтерів Херсонщини. *Архіви України*. 2005. № 1/3. С. 431–437.
5. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів Держархіву Чернігівської області: документальний начерк. *Архіви України*. 2005. № 1/3. С. 438–441.
6. Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 1999. Вип. 1: Архів і особа. С. 153–158.
7. Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських "остарбайтерів" періоду Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2006. Вип. 10. Ч. 2. С. 310–324.

8. Грінченко Г. Г. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу. *Україна модерна*. 2007. Число 11. С. 111–126.

9. Scherbakowa I. MündlicheZeugnissezurZwangsarbeitsausRussland, in: Plato, Alexandervon / Leh, Almut / Thonfeld, Christoph (Hrsg.), Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysenzur Zwangsarbeitinternationalen Vergleich. Wien, 2008. S. 241–254.

10. Лакно В. І. Українські оstarбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2013. 180 с.

11. Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф. К. про період тимчасової окупації Іркліївщини, 1941–1943 рр. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. Р-166. Оп. 3. 56 арк.

12. Ляшенко С. Щоденник. 1943–1958. Нотінгам, 1975. 400 с.

13. Дмитренко В. Листи полтавських оstarбайтерів як джерело дослідження повсякденної культури примусових робітників Третього Рейху. *Сучасні соціокультурні практики: компетентнісно-аксіологічний аспект*. Збірник статей і матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 10-літтю кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін ПНПУ імені В. Г. Короленка (29–30 березня 2018 р.). Полтава: ПП "Астра", 2018. С. 50–52.

14. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-оstarбайтерів. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/11/10_UM_11_Statti_Melyakov.pdf.

References

1. Melyakov, A. V. (2002). Masovi dzherela z istoriyi deportatsiyi tsyvil'noho naseleння Kharkivshchyny do Nimechchyny v period 1941 – 43 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Kharkivs'kyu natsional'nyy un-t im. V. N. Karazina. Dnipropetrovs'k. [in Ukraine].

2. Marmilova O. S. (2017). [Sources for studying the history of Ostarbeiters from Donetsk region] Dzherela do vyvchennya istoriyi ostarbayteriv z Donechchyny: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Donets'kyu natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stusa. Vinnytsya. [in Ukraine].

3. Koval's'ky M. P., Chentsov V. V. (1993). "Fil'tratsiyi spravy" – nevidomi dzherela derzhavnykh arkhiviv. *Arkhivy Ukrayiny*. 1993. № 1–3. S. 35–44. [in Ukraine].

4. Karpova A., Vynohradova L. (2005). Dokumenty z fil'tratsiynykh sprav ostarbayteriv Khersonshchyny. *Arkhivy Ukrayiny*. 2005. № 1/3. С. 431–437. [in Ukraine].

5. Poletun N. Fil'tratsiyi spravy z fondiv Derzharkhivu Chernihivs'koyi oblasti: Dokumental'nyy nacherk. *Arkhivy Ukrayiny*. 2005. № 1/3. С. 438–441. [in Ukraine].

6. Chyrkova, M. (1999). Lysty ostarbayteriv yak pryklad dokumentiv osobovoho pokhodzhennya. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiya. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv, 1999. Vyp. 1: Arkhiv i osoba.

7. Pastushenko, T. (2006). Lysty yak dzherelo vyvchennya problemy ukrayins'kykh "ostarbayeriv" periodu Druhoyi svitovoyi viyny. *Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny*. Kyiv. Vyp. 10. CH. 2. S. 310–324. [in Ukraine].

8. Hrinchenko, H. H. (2007). Usni svidchennya kolyshnykh ostarbayteriv: spроба analizu. *Ukrayina moderna*. Chyslo 11. S. 111–126. [in Ukraine].

9. Scherbakowa I. MündlicheZeugnissezurZwangsarbeitsausRussland, in: Plato, Alexandervon / Leh, Almut / Thonfeld, Christoph (Hrsg.), Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysenzur Zwangsarbeitinternationalen Vergleich. Wien, 2008. S. 241–254. [in Ukraine].

10. Lakhno, V. I. (2013). Ukrayins'ki ostarbaytery v Tre'tomu Reykhu ta Radyans'komu Soyuzi (1941–1953 rr.): istoriko-antropohichnyy analiz na materialakh Poltavshchyny: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Chornomors'kyy derzhavnyy universytet imeni Petra Mohyly. Mykolayiv. 180 s. [in Ukraine].

11. Shchodennyk zhytelya s. Moysynets' Irklyivskoho rayonu Poltavskoyi oblasti Kushnira F. K. pro period tymchasovoyi okupatsiyi Irklyivshchyny, 1941–1943 rr. *TSDAHO Ukrayiny* (Tsentr. Derzh. Arkhiv hromad. ob'yednan' Ukrayiny). F. R-166. Op. 3. 56 ark. [in Ukraine].

12. Lyashenko, S. (1975) Shchodennyk. 1943–1958. Notinham. [in Ukraine].

13. Dmytrenko V. Lysty poltavsk'kykh ostarbayteriv yak dzherelo doslidzhennya povsyakdennoyi kul'tury prymusovykh robotnykiv Tre'toho Reykhu. *Suchasni sotsiokul'turni praktyky: kompetentnisno-aksiolohichnyy aspekt*. Zbirnyk statey i materialiv Vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 10-littyu kafedry kul'turolohiyi ta metodyky vykladannya kul'turolohiichnykh dystsyplin PNPУ imeni V. H. Korolenka, (29–30 bereznya 2018 r.). Poltava: PP "Astraya", 2018. S. 50–52. [in Ukraine].

14. Melyakov, A. Pro perspektyvy rozshyrennya dzherel'noyi bazy doslidzen' istoriyi ukrayintsiv-ostarbayeriv. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/11/10_UM_11_Statti_Melyakov.pdf [in Ukraine].

V. I. Dmytrenko

candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department of Cultural Studies and Methods of Teaching Cultural Studies at the Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

The research sources of the ukrainian ostarbeiters' everyday culture

The article is devoted to the characterization of the sources of research of daily culture of the separate community of the citizens of Ukraine who were under forced labor in Nazi Germany during the Second World War and belonged to the category of Ostarbeiters. The research specifies the location of the sources. The author analyzed the Actual source – the official acts of German and Soviet authorities. The importance of periodicals for covering the everyday life of Ostarbeiters is disclosed. Much attention has been paid to the reviews of personal sources: memoirs, interviews (oral testimonies), autobiographies, diaries, and private correspondence of Ostarbeiters. It is concluded that the most recent group of sources contains the most comprehensive information about the conditions of stay of Ukrainian citizens in the Third Reich and is the most valuable for the study of their daily culture. The research made it possible to consider global problems at the micro level. This, above all,

allows us to broaden our understanding of events, to go deeper into the level of their perception by individual eyewitnesses and their generations. Information contained in sources of personal origin not only complements the official conceptions of the historical past, but often even becomes an alternative to the traditional vision of forced labor. The folklore of the Ukrainian Ostarbeiters is characterized as a special kind of sources, which gives an opportunity to explore the inner world of the Ostarbeiters, their daily life, mentality, emotional tension, moods and creative fantasy. It shows how Ukrainian forced workers adapted to the extreme conditions, describes their spiritual world, and their psychological self-affirmation.

Key words: *Actual sources, Personal sources, Interviews, Letters, Ostarbeiters Periodicals, Everyday culture, Memories, Third Reich, Ostarbeiters folklore, Diary.*